

Middeleeuwse kerktypen in Zutphen

Zeno Kolks

Kerkgebouwen kunnen typologisch worden onderscheiden in twee hoofdcategorieën: eenbeukige kerken (waaronder ook zaalkerken, kerken met een rechthoekige plattegrond, vallen) en meerbeukige, doorgaans driebeukige gebouwen. Binnen de laatste categorie zijn er weer drie verschillende vormen: basilicale kerken of basilieken, pseudobasilicale/blindbasilicale of pseudobasilieken, en hallenkerken. Al deze typen zijn te vinden op het grondgebied van de gemeente Zutphen.

Bij basilieken en pseudobasilieken steken de muren van de middenbeuk boven die van de zijbeuken uit. Het verschil tussen beide types is, dat bij de basilicale kerken in de bovenmuren van de middenbeuk vensters zijn uitgespaard, en bij de pseudobasilicale niet. Bij de hallenkerken hebben de beuken (in dit geval spreekt men liever van *schepen*) alle ongeveer dezelfde hoogte (en vaak ook dezelfde breedte).

Het zal duidelijk zijn dat de typologische verscheidenheid alleen betrekking heeft op het schip van de kerk. Andere kerkdelen – zoals de toren(s), een eventueel dwarsschip, en het priesterkoor – spelen hierbij geen enkele rol.

In de vele jaren dat ik mij met het verschijnsel ‘kerktypen’ bezighoud, heb ik nooit een tekst onder ogen gekregen waaruit blijkt dat genoemde typologische indeling al in de middeleeuwen werd gemaakt. Het huidige onderscheid lijkt iets van de laatste eeuwen te zijn.

Regionale gebondenheid

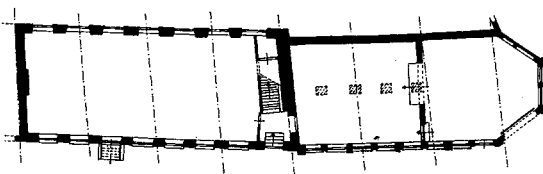
De reden waarom men voor een bepaald kerktype heeft gekozen, blijkt evenmin uit het beschikbare bronnenmateriaal. Het beantwoorden van deze vraag kan dus louter op hypothetische gronden geschieden.

Wat bij de middeleeuwse voorbeelden opvalt, is dat er – behalve een chronologische – in sommige gevallen ook sprake is van een sterke regionale gebondenheid. Zo vinden wij vooral in de 15de en de eerste helft van

de 16de eeuw opmerkelijk veel pseudobasilieken in het gebied dat het toenmalige hertogdom Gelre omvatte (dus inclusief het huidige Noord- en Midden-Limburg). Heeft de hertog, zo heb ik mij wel eens afgevraagd, een voorkeur voor dit kerktype gehad om een territoriaal kenmerk uit te drukken? Het is namelijk opmerkelijk dat in het Oversticht (trouwens ook in het Sticht zelf) de hallenkerk het gebruikelijke kerktype was. ‘Uitte zich de machtsstrijd tussen de door het Bourgondische en later door het Habsburgse Huis gesteunde bisschop van Utrecht en de hertog van Gelre, wiens gebied door telgen uit genoemde huizen bedreigd werd, ook op cultureel gebied en dus ook bijvoorbeeld in de kerkbouw?’¹ Deze vraag moet open blijven zolang er niet meer zekerheid kan worden verkregen over de rol van de wereldlijke heerser met betrekking tot de kerkbouw.

Mij lijkt dat ook economische redenen een rol hebben gespeeld bij de keuze voor een bepaald kerktype. De bouw van een basiliek en van een hallenkerk moet duurder zijn uitge-

Afb. 1 Plattegrond van een eenbeukige kerk (de kapel van het Adamanshuis, naar Stenvert).

vallen dan die van een pseudobasiliek, omdat (in het geval van de basiliek) de hoogte van de middenbeuk en (in het geval van een halvenkerk) de hoogte van de zijschepen groter was. En in veel gevallen had men kennelijk te maken met een bestaande toren en met een bestaand priesterkoor, die beide werden gehandhaafd of behouden moesten blijven. Dit was onder meer in Warnsveld het geval. Daar wordt de (romaanse) toren in de 11de of uiterlijk in het begin van de 12de eeuw gedateerd, terwijl van de kerk zelf het gotische koor ouder is dan het in diezelfde stijl opgetrokken schip (koor omstreeks 1400, schip tweede helft 15de eeuw). Bij de opdracht tot de bouw van een nieuw schip, dat zo veel mogelijk gelovigen moest kunnen herbergen, lag in dat geval de keuze voor een (relatief lage) pseudobasiliek voor de hand.

Eenbeukige kerk

Tot deze categorie gebouwen behoort de laatgotische kapel van het Adamanshuis of Agnietenconvent (afb. 1) uit het jaar 1465 (Oudewand 31-33). De schipbreedte bedraagt hier 7,93 m: deze afstand is gemeten tussen muren, die 60 cm dik zijn.

Het gebouw is in 1711 volledig uitgebrand, en in de jaren 1985 tot 1986 ingrijpend gerestaureerd. Dit bedehuis van een in 1397 gestichte leefgemeenschap heeft achter in het schip (aan de westzijde dus) een verdieping, zodat de zusters die het convent bewoonden, afgezonderd waren van de overige bezoekers van de kerk. De kapel heeft een houten zoldering.

Ook de omstreeks 1300 gebouwde kerk van de H. Johannes de Doper in de Nieuwstad was toentertijd vermoedelijk eenbeukig. Later is het gebouw uitgebreid, zodat het thans tot een ander kerktipe behoort.

De kerken die na de Reformatie nieuw werden gebouwd, bestaan gewoonlijk ook uit één

Afb. 2 Dwarsdoorsnede van een basilicale kerk (de voormalige Broederenkerk, naar Ter Kuile).

ruimte. Deze constructie houdt verband met de wens die binnen de reformatische kerken leeft om de predikant zo goed mogelijk hoorbaar en zichtbaar te laten zijn. Zo is de in 1693 in een bestaand huis ingerichte lutherse kerk (Beukerstraat 10) eenbeukig. Hetzelfde geldt voor de voormalige christelijk-gereformeerde kerk (Oudewand 39-41). Deze werd in 1889 (vermoedelijk naar ontwerp van architect J. van Schuylenburg) gebouwd ter plekke van het vroegere Oude Convent, en deed tot 1960 dienst als kerk. Zowel de lutherse als de gereformeerde kerk zijn niet in steen overkluisd.

Basiliek

Een volgende categorie is de basilicale kerk. Een middeleeuws voorbeeld hiervan is de hooggotische voormalige Broederenkerk, uit de jaren 1306-1307. (afb. 2) Deze kerk maakte deel uit van een klooster van de orde van de dominicanen, maar doet thans dienst als bibliotheek. De ruimten worden overkluisd door stenen ribgewelven. De middenbeuk is ongeveer 9,85 m breed, de beide zijbeuken

Afb.3 Gekruiste gaffels. (foto: Jan Frings)

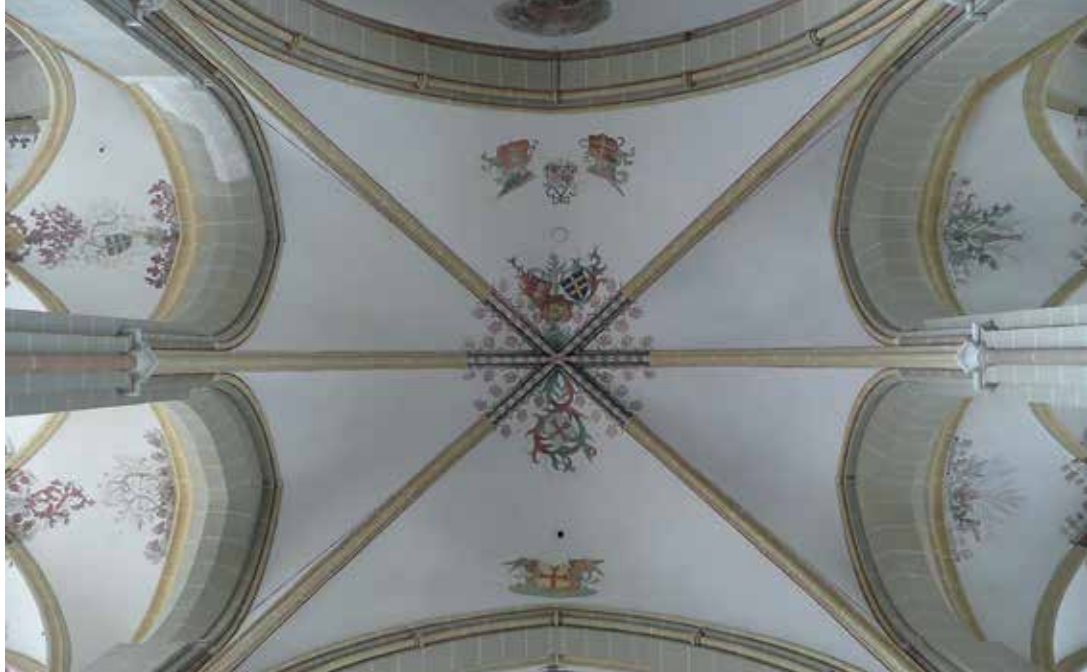
hebben ieder een breedte van circa 4,85 m.

De hoogte tot de sluitsteen van de middenbeuk bedraagt iets meer dan 19 m, de hoogte tot die van de zijbeuken is bijna 10 m. De middenbeukmuren steken bijna 5 m boven die van de zijbeuken uit. Boven in deze muren zijn iets meer dan vier meter lange vensters uitgespaard. Onder deze lichtopeningen komen blinde traceringen in de vorm van gekruiste gaffels voor. (afb. 3)

Verondersteld wordt dat ook de twee kerken die aan de huidige Grote of Walburgiskerk voorafgingen (afb. 4): de vroegromaanse Petruskerk uit circa 1046 en de romanogotische Walburgiskerk uit de eerste helft van de 13de eeuw, basilicaal zijn geweest. De 'oude' Walburgiskerk, waarvan we het middenschip nog steeds kennen, had stenen gewelven, dit in tegenstelling tot de Petruskerk. De middenbeuk van de romanogotische kerk is bewaard gebleven en is opgenomen in de bestaande,

Afb. 4 De Walburgiskerk. (foto: Han Koolhof)

Afb. 5 Kruisribgewelf in het middenschip van de Walburgiskerk. (foto: Jan Frings)

laatgotische constructie. Opmerkelijk zijn de zesdelige kruisribgewelven boven het centrale gedeelte van het schip, welk gewelftype in verband wordt gebracht met gelijktijdige kerken in Keulen². (afb. 5) Omdat de romanogotische kerk geconstrueerd was volgens het principe van het zogeheten gebonden systeem, waarbij de zijbeuken gewoonlijk half zo breed zijn als de middenbeuk (in dit geval ongeveer 11 m) kan ervan worden uitgegaan dat de bijbehorende zijbeuken ieder een breedte hadden van circa 5,5 m).

Pseudobasiliek

Een pseudobasilicale kerk vinden wij niet in Zutphen zelf, maar in Warnsveld: de Martinuskerk. (afb. 6) In de middeleeuwen kwam dit type bedehuis – zoals gezegd – veel voor in Gelderland; het is verreweg het meest gebruikelijke kerktype in de Achterhoek.

Het driebeukige schip van de kerk van Warnsveld dateert uit de tweede helft van de 15de eeuw. De middenbeuk heeft hier een breedte van bijna 6,5 m, de zijbeuken zijn ieder iets meer dan 3 m breed. Bloemink³

meent dat aan het bestaande pseudobasilicale schip een ouder zou zijn voorafgegaan, dat hij dateert in de eerste helft van de 15de eeuw. Dit schip zou verhoogd zijn aan het einde van de 15de of het begin van de 16de eeuw.

In de bestaande constructie zijn de zijmuren van de middenbeuk hoger dan die van de zijbeuken. Middenbeuk en zijbeuken worden gedekt door één gemeenschappelijk zadeldak. De stenen gewelven van het schip zijn in de eerste helft van de 19de eeuw weggebroken, zodat zich daar nu houten zolderingen bevinden.

Hallenkerk

Hiervoor is al uiteengezet dat de Sint-Janskerk in de Nieuwstad van Zutphen oorspronkelijk kleiner is geweest. Hier is sprake van een typisch voorbeeld van een laatmiddeleeuwse kerk, die door verscheidene uitbreidingen zijn huidige gestalte heeft gekregen. De Nieuwstadkerk was oorspronkelijk 9 m breed. Omstreeks het midden van de 15de eeuw werd hij aan de zuidzijde – de kant van de oude stad – vergroot met een nieuw schip, dat 6 m breed is. Hoewel de nieuwe beuk aanmerkelijk minder breed werd dan de oude, is in dit geval toch sprake van een tweeschepige

Afb. 6 Gezicht op de Martinuskerk in Warnsveld in 1743 door Jan de Beijer. (Regionaal Archief Zutphen)

Afb 7 Dwarsdoorsnede van een hallenkerk (de Nieuwstadskerk, naar Ter Kuile).

hallenkerk, omdat de beide schepen ongeveer even hoog zijn.

De hoogte tot de sluitsteen van het hoofdschip en die van het zuiderzipschip bedraagt in beide gevallen circa 10 m. Omstreeks 1500 werd de kerk verbouwd van een tweeschepige tot een drieschepige hallenkerk. Het nieuwe noorderzipschip is met zijn breedte van 7,5 m 1,5 m breder dan het corresponderende zipschip, maar nog steeds minder breed dan het hoofdschip in het midden van de kerk. In het begin van de 16de eeuw zijn de zijschepen iets verlengd (aan de oostzijde). Alle beuken hebben afzonderlijke zadeldaken.

De hoofdkerken van een aantal Oost-Gelderse steden hebben in de tijd van de late gotiek zij-

schepen gekregen, die even hoog zijn als het middenschip, bijvoorbeeld de Gudulakerk in Lochem, de Stevenskerk in Nijmegen, maar ook de Walburgiskerk in Zutphen. In Nijmegen en Zutphen bestond het middenschip al, als overblijfsel van een 13de-eeuwse kerk. De verbreding en verhoging van de zijschepen werd in Zutphen in het midden van de 15de eeuw gerealiseerd. Deze werkzaamheden waren voltooid in 1456. Evenals bij de zojuist besproken Nieuwstadskerk kregen de nieuwe zijschepen niet dezelfde breedte als het oude middenschip (middenbeuk ongeveer 11 m, zijbeuken circa 8,5 m). De hoogte tot de sluitsteen bedraagt in het midden ongeveer 18 m en opzij 17,5 m. Alle drie de schepen gaan schuif onder afzonderlijke zadeldaken.

Tot slot nog een voorbeeld van een drieschepige hallenkerk uit latere tijd. Het betreft de synagoge uit de jaren 1878-1879 (architect D. Lijsen), zodat de term hallenkerk hier eigenlijk niet op zijn plaats is. (afb. 8) De sjoel heeft een opmerkelijk breed middenschip, namelijk 9,26 m, terwijl de zijschepen ieder slechts 2,60 m breed zijn. Hierbij moet wel worden aangetekend dat de zijschepen oorspronkelijk van galerijen waren voorzien, en het middenschip niet (deze galerijen waren speciaal bestemd voor vrouwen). Tegenwoordig is alleen de verdieping van alle drie de ruimten in gebruik. Na de Tweede Wereld-

Afb. 8 De (vooroorlogse) synagoge aan de Dieserstraat.

oorlog is in de sjoel namelijk een betonnen tussenvloer aangebracht, waardoor ook de hoogte van het middenschip is gehalveerd. Het schip wordt gedekt door één zadeldak.

De postmiddeleeuwse kerkelijke bouwkunst in Zutphen en omgeving geeft, zoals wij hebben gezien, een minder gevarieerd beeld aan kerktypen dan daarvoor het geval was. De traditionele indeling in kerktypen heeft zich bij de katholieken het langst gehandhaafd. Maar ook daar is, met de opkomst van de moderne bouwkunst omstreeks 1955, een einde gekomen aan het onderscheid tussen eenbeukige kerken, basilieken, pseudobasilieken en hallenkerken. ●

Enkele vaktermen, die niet in de tekst zelf worden uitgelegd:

Ribgewelf: gewelf met stenen stroken tegen de onderzijde van deze overkluizing

Schilddak: dak met twee achterover hellende schilden (= dakvlakken)

Sluitsteen: steen waar de ribben (stenen stroken) van een gewelf samenkomen

Steunbeer: vér uitstekende muurverzwaring aan de buitenzijde van een gebouw

Tracering: decoratieve vulling

Geraadpleegde literatuur

- A.F.W.E. Bastemeijer, in M. Groothedde e.a., *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*, Zutphen 1999, blz. 73-76.
- W. Bloemink, & F. van der Waard, in J.C. Riemens, *De geschiedenis van de Warnsveldse Martinuskerk. In en om de kerk*, Zutphen 2006, blz. 31-44.
- S.J. Eman, *Middeleeuwse nonnengalerijen in Gelderse kloosterkerken*, Publikatie Stichting Oude Gelderse Kerken, afl. 29 najaar 1989, blz. 227-238.
- E.H. ter Kuile, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde Beschrijving, uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, III. De provincie Gelderland, tweede stuk: Het Kwartier van Zutphen, 's-Gravenhage* 1958.
- J. Riemens, *Drie eeuwen lang bleef het een kleine kerk. De lutherse kerk aan de Beukerstraat in Zutphen*, Publikatie Stichting Oude Gelderse Kerken, afl. 35 najaar 1992, blz. 85-101.
- R. Stenvert, 'Het Adamanshuis te Zutphen', in *Bulletin Oude Gelderse Kerken*, aflevering 37, najaar 1993, blz. 127-136.

Noten

1. Z. Kolks, 'Middeleeuwse hallenkerken in Twente (III)', in 't *Inschrien* (kwartaaluitgave van de Oudheidkamer 'Twente', Enschede), 15 (3), juli 1983, blz. 39.
2. Zie: A.F.W.E. Bastemeijer.
3. Zie W. Bloemink, & F. van der Waard.